

Angelique Leszczawski-Schwerk <https://orcid.org/0000-0002-6912-1033>

Między filarami opieki społecznej, pracy na polu kultury, upolitycznienia i feminizmu. Syjonistyczne „Koło Kobiet Żydowskich” we Lwowie (1908–1939)¹

BETWEEN THE PILLARS OF WELFARE, CULTURAL WORK, POLITICIZATION,
AND FEMINISM:
THE ZIONIST “CIRCLE OF JEWISH WOMEN” IN LVIV, 1908–1939

Abstract: The Circle of Jewish Women (“Koło Kobiet Żydowskich”), founded in Lemberg/Lviv in 1908 and active until 1939, played a vital role in the organization of Zionist women in the city and other places in Eastern Galicia. It was founded, among others, by Róża Pomeranc Melcer, one of the pioneers of Zionist women’s associations in Galicia and the first and only Jewish woman parliamentarian in the Second Polish Republic. Nevertheless, the history of the Circle, as well as the work of its many active members—many of whom perished in the Holocaust—has been almost forgotten and is rarely explored.

The author of the article argues that this organization not only represents social welfare, but it also embodies elements of social support, cultural work, politicization, and feminism. Therefore, the author emphasizes the role the Circle played in the process of organizing Zionist women in Lviv and Galicia before World War I and especially during the interwar period in the Second Polish Republic, and how it contributed to women’s emancipation. Thus, the history of

¹ Niniejszy artykuł stanowi poprawioną i skróconą wersję dwóch rozdziałów na temat organizacji syjonistycznej, które zostaną opublikowane w antologii *Women Zionists Worldwide, 1897–1945* Miry Yungman (w przygotowaniu). Częściowo powstał także na podstawie prezentacji przedstawionej na konferencji *Kobieta żydowska – nowe badania i perspektywy badawcze* (Kraków, 26–28 kwietnia 2021). Jestem wdzięczna Mirze Yungman za wszystkie komentarze i opinie dotyczące poprzednich wersji rękopisów, jak również Corinie Ladeirze, Ihor Kosyk, Agacie Rybińskiej, a zwłaszcza Annie Nienartowicz za przetłumaczenie tego artykułu z angielskiego na polski. Ponadto dziękuję anonimowym recenzentom za ich komentarze i uwagi.

one of the most important Zionist women's organizations is reconstructed and its versatile work facets explored in more detail.

Keywords: Circle of Jewish Women, women's Zionist organizations, city of Lviv, feminism, Austrian Galicia, interwar Poland.

Słowa kluczowe: Koło Kobiet Żydowskich, syjonistyczne stowarzyszenia kobiet, Lwów, feminizm, Galicja, Polska międzywojenna.

Budynek przy placu Daniela Halickiego 4 we Lwowie jest dzisiaj siedzibą Centrum Rozwoju Zawodowego Nauczycieli². Historia tego miejsca sięga 1961 r.³, jednak nic nie wiadomo o historii samego budynku przed II wojną światową. Nie ma on żadnego upamiętnienia, żadnej tablicy. Zdaje się, że nie tylko jego historia została zapomniana, ale również dzieje ludzi, którzy pracowali i żyli w tym domu – żydowskich kobiet i dzieci. Był on siedzibę jednej z głównych i najdłużej działających kobiecych organizacji syjonistycznych we Lwowie w latach 1908–1939, tj. Koła Kobiet Żydowskich (KKŻ). Stara fotografia, wykonana około 1925 r.⁴, ukazuje budynek przy pl. Strzeleckim 4, który nosił nazwę Domu Koła Kobiet Żydowskich im. Róży Melcerowej.

Wstęp

Lokalny oddział centrali Międzynarodowej Syjonistycznej Organizacji Kobiet (Women's International Zionist Organization – WIZO) we Lwowie opisywał Koło Kobiet Żydowskich jako „najstarszą kobiecą organizację kulturalną”⁵ we Lwowie w latach trzydziestych XX w. Maks Schaff,

² Centr profesijnoho rozvytku pedahohicznych praciwnykiw m. Lwowa, <http://nmco.osvitalviv.com.ua> [dostęp: 2 października 2021]. Na stronie internetowej nie ma żadnych informacji o historii budynku. Wskazano jednak, że współczesny budynek Centrum jest „prowadzony przez kobiety”.

³ Do 2020 r. nosiło nazwę Centrum Edukacji Pedagogiczno-Metodycznej (Szkoła Wieczorowa nr 28) miasta Lwiw. Na stronie internetowej, która nie jest już dostępna, podano, że historia szkoły rozpoczęła się w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku.

⁴ *Dom Koła kobiet żydowskich im. Róży Mielzerowej [sic!], plac Strzelecki 4 we Lwowie (1925)*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lw%C3%B3w,_Dom_Ko%C5%82a_kobiet_%C5%BCydowskich.jpg [dostęp: 20 maja 2021].

⁵ *Żrzeszenia Kobiet Żydowskich dla pracy propalestyńskiej Wizo (12 listopada 1930 – 18 listopada 1931)*, Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukraini, m. Lwiw [dalej: CDIAL], f. 502, op. 1, spr. 3.

dziennikarz, adwokat, działacz syjonistyczny i społeczny, chwalił je w raczej ogólny sposób w nekrologu Róży Pomeranc Melcer⁶, podkreślając rolę i pracę kobiet żydowskich we Lwowie:

Jeśli kiedyś pisać się będzie historię opieki społecznej, będzie się musiało wskazać na to, co zdziałała kobieta żydowska na tej niwie. Jak opowieść z bajki będzie się opisywało, jak to z niczego tworzone różne instytucje, które nie tylko w czasie wojny oddawały olbrzymie usługi społeczeństwu, ale które dotychczas istnieją, rozwijają się i służą nie tylko dawnej ofierze wojennej, ale w ogóle dziecku, młodzieży, społeczeństwu⁷.

Chociaż liczne źródła – syjonistyczne gazety i monografie – wspominały o wadze tego stowarzyszenia w powstaniu i rozwoju kobiecego ruchu syjonistycznego, jego historia nie uzyskała dotychczas naukowej uwagi. Jak dotąd założenia Koła, jego rola i powiązania z innymi organizacjami nie były odpowiednio zbadane ani poddane krytycznej analizie przez historyków. Dokonam zatem rekonstrukcji historii Koła Kobiet Żydowskich we Lwowie, by rzucić światło na „drugą połowę” ruchu syjonistycznego, i w ten sposób przedstawię rolę, jaką odgrywały kobiety na równi z męskimi działaczami⁸. Aktywność na polu syjonizmu postrzegam jako

⁶ Przyjmuję pisownię „Melcer”; w źródłach występują też wersje „Melzer” lub „Melce-rowska”. Róża Melcer była inicjatorką i członkinią założycielką organizacji KKŻ, a w latach dwudziestych – pierwszą i jedyną żydowską parlamentarzystką w II RP. Więcej szczegółów na temat jej życia i pracy zob. Dietlind Hüchtker, *Geschichte als Performance: Politische Bewegungen in Galizien um 1900*, Frankfurt am Main–New York 2014; Angélique Leszczawski-Schwerk, *Róża Pomeranc-Melcer(owa) (1873–1934): Eine galizische Zionistin und die erste jüdische Politikerin in der Zweiten Polnischen Republik*, „Bet Debora Journal” (2018), nr 4, s. 23–29; O Pomeranc Melcer jako działaczce społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem jej działalności opiekuńczej, zob. Mirosław Łapot, *Róża Pomeranz-Melzer (1872–1934) – działaczka społeczna na rzecz dziecka żydowskiego*, [w:] *Edukacja w dobie przemian kulturowych. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Januszowi Sztumskiemu*, red. Kazimierz Rędziński, Mirosław Łapot, Częstochowa 2009, s. 529–546.

⁷ Maks Schaff, *Wspomnienie*, [w:] *Pamięci Róży Melzerowej*, Koło Kobiet Żydowskich, Lwów 1936, s. 52. Mimo że w powyższym cytacie Schaff mówi ogólnie o żydowskich kobietach, w książce tej poświęca szczególną uwagę Róży Pomeranc Melcer oraz Kołu Kobiet Żydowskich we Lwowie, doceniając i pozytywnie wartościując pracę syjonistek. O uznaniu dla publikacji por. *Wśród wydawnictw: Pamięci Róży Melzerowej*, „Przegląd Społeczny” 10 (1936), nr 7–8, s. 183–184.

⁸ Chociaż badacze wskazują na względny brak udziału kobiet w partii syjonistycznej i pracy z młodzieżą, należy podkreślić, że syjonistki były ambitne i aktywne politycznie w ramach ruchu nawet w okresie międzywojennym w Polsce. Mimo to nawet ówczesni syjonіści charakteryzowali polskie WIZO jako słabe ze względu na jego późne rozpoczęcie działalności, bo pod koniec lat dwudziestych XX w. Por. Gershon Bacon, *Poland: Interwar*, [w:] *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/poland-interwar> [dostęp: 6 maja 2021]. Więcej informacji: tenże, *The Missing Fifty-Two Percent: Research on Jewish Women in Interwar Poland and Its Implications for Holocaust*

„historię podbitych i zdobytych przestrzeni oraz miejsc”⁹. Natomiast definiując aktywność kobiecą, odnoszę się do argumentacji Marion Kaplan i Dafny Hirsch dotyczącej działalności kobiet w zakresie pomocy i opieki społecznej. Podczas gdy Kaplan twierdzi, że „aktywność kobiet na polu opieki społecznej może być postrzegana jako forma kobiecej polityki, sposób, w jaki kobiety tworzyły własne struktury władzy obok sfery politycznej i biznesowej zdominowanej przez mężczyzn”¹⁰, Hirsch wskazuje, że aktywizm ten może być postrzegany jako „sfera władzy dla kobiet”¹¹, a także jako środek zapewniający samopomoc i samoobronę w momencie stawiania czoła antysemitkiemu środowisku oraz dyskryminującej polityce państwowej. Na przykładzie KKŻ ukaże, że aktywizm kobiecy obejmował jednakże znacznie więcej niż tylko opiekę społeczną. Twierdzę, że KKŻ jest ucieleśnieniem elementów pomocy społecznej, pracy na polu kultury i feminizmu. Ponadto chciałabym podkreślić, że Koło Kobiet Żydowskich było siłą napędową dla żeńskiego aktywizmu syjonistycznego i mam poważne przypuszczenia, że odgrywało znaczącą rolę jako „narzędzie upolitycznienia”. Tym samym organizacja ta ucieleśnia tradycję, kontynuację, ale również zmianę i nowoczesność w odniesieniu do zakresu jej działalności i kobiecego aktywizmu.

Zarysuję historię KKŻ, skupiając się na obszarach jego działalności powiązaniach z innymi kobiecymi organizacjami syjonistycznymi we Lwowie i odpowiednio z organami centralnymi Międzynarodowej Syjonistycznej Organizacji Kobiet (WIZO)¹². Ponadto przeanalizuję, jaką rolę odgrywał syjonistyczny feminizm w okresie międzywojennym pośród aktywistek KKŻ i jakie dyskusje pojawiały się na łamach syjonistycznej gazety „Głos Kobiet”, dodatku specjalnym publikowanym od 1930 do 1939 r. w polskojęzycznym, syjonistycznym dzienniku „Chwila”¹³. Należy

Studies, [w:] *Women in the Holocaust*, red. Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, New Haven-London 1998, s. 55–67.

⁹ Frank Schlöffel, *Heinrich Löwe: Zionistische Netzwerke und Räume*, Berlin 2018, s. 15.

¹⁰ Cyt. za: Dafna Hirsch, *Gender and Ethnicity in the Zionist Nation-Building Project: The Case of Hannah Helena Thon*, „Ethnic and Racial Studies” 34 (2011), nr 2, s. 281.

¹¹ Tamże, s. 282.

¹² Centrala we Lwowie, założona w 1929 r., była częścią WIZO Polska oprócz innych oddziałów centralnych w Warszawie, Łodzi, Krakowie i Wilnie.

¹³ Dodatek ten był publikowany przez Komitet Centralny WIZO we Lwowie od marca 1930 do lipca 1939 r. (od 1936 r. w nieregularnych odstępach) w porannym wydaniu „Chwili” (ostatni numer pisma ukazał się 12 września 1939 r.). Podejmował tematy o roli kobiet w polityce i społeczeństwie, a także te dotyczące zatrudnienia, opieki nad dziećmi, prowadzenia domu, mody i zdrowia, jak również pracy i życia w Palestynie. Na jego łamach przewodniczące i członkinie kobiecych organizacji syjonistycznych regularnie publikowały

zauważyć, że procesy społecznego i kulturowego powiązania, sieci kontaktów i interpersonalne syjonistyczne więzi kobiet – nie tylko w Galicji – nadal stanowią lukę badawczą. Jak wskazała Magdalena M. Wrobel-Bloom w swojej pracy dotyczącej migracji z Polski do Palestyny w latach dwudziestych i trzydziestych XX w., rolę, jaką odgrywały powiązania (migracyjne), w dużym stopniu była ignorowana przez historiografię syjonistyczną¹⁴. Jak dotąd niewystarczająco wiemy o cyrkulacji wiedzy w transnarodowej sieci komunikacyjnej syjonistek, by określić ich „zdolności działania” w międzywojennej Polsce i Palestynie. Ta ostatnia kwestia jest przedmiotem dalszych badań i nie może być rozpatrywana w niniejszym artykule. Jednakże zakłada się, że działania syjonistek wykraczały poza granice Galicji, gdzie inicjowały powstawanie nowych stowarzyszeń.

Syjonistyczna „praca na polu kultury” i opieka społeczna (1908–1914)

Syjonistyczna organizacja Koło Kobiet Żydowskich została założona we Lwowie w 1908 r.¹⁵ Pierwsze walne zgromadzenie odbyło się przy ul. Niecałej 1. Jego celem było zjednoczenie i wsparcie syjonistek na terenie całej Galicji oraz ustanowienie w niej narodowej organizacji kobiecej¹⁶. Wezwano wszystkie związki syjonistyczne kobiet w Galicji i na Bukowinie jako części monarchii Habsburgów. Powstanie KKŻ było wynikiem wysiłku nie kogo innego jak Róży Pomeranc Melcer (1873–1934), która krzewiła we Lwowie idee syjonistyczne, gdy jej mąż został tam przeniesiony¹⁷. Nazwa tej organizacji nie wskazuje na powiązania z syjonizmem ani nie określa jej sfer aktywności, ale świadczy o zorientowaniu na kulturę polską i akulturację. Co więcej, założenia Koła odpowiadają celom galicyjskiego ruchu syjonistycznego. Niemniej jednak we Lwowie istniały już inne związki kobiece oddane sprawie syjonizmu, jak np. Ognisko Kobiet Żydowskich działające od 1897 r. i prowadzone przez Karolinę Lewin. Stowarzyszenie

artykuły, zdając relację ze swoich działań. Por. Barbara Łętocha, „Chwila”: *Gazeta Żydów lwowskich*, <http://www.Lwów.com.pl/rocznik/chwila.html> [dostęp: 3 maja 2021].

¹⁴ Cf. Magdalena M. Wrobel-Bloom, *Social Networks and the Jewish Migration between Poland and Palestine, 1924–1928*, Frankfurt am Main 2016.

¹⁵ „Wschód” (1908), nr 2, s. 8, 11. Brak statutu założycielskiego.

¹⁶ Nathan M. Gelber, *Toldot ha-tenua ha-cijonit be-Galicja: 1875–1918*, Jeruzalajim 1958, s. 810.

¹⁷ Por. [b.a.], *Jej życiorys*, [w:] *Pamięci Róży Melzerowej...*, s. 6. Zob. również: Gelber, *Toledot...*, s. 805; „Przyszłość” (1897), nr 6, s. 47–48.

KKŻ było kontynuacją organizacji Deborah założonej w 1894 r. przez Lewin i inne kobiety. Kiedy w lutym 1910 r. we Lwowie odbyła się pierwsza narodowa konferencja kobiecych organizacji syjonistycznych w Galicji, zrealizowano jedno z najważniejszych założeń KKŻ. Mianowicie podczas tej konferencji powstała syjonistyczna Liga Kobiet Galicji i Bukowiny, na czele której – w wyniku wyborów – stanęła Róża Pomeranc Melcer¹⁸. Powołano ją jako „jedyną, ogólną [ogólnie zrzeszającą] organizację kobiet narodowości żydowskiej”, a dołączyło do niej początkowo 14 zrzeszeń kobiecych (głównie, ale nie wyłącznie, nazwanych na cześć najważniejszych bohaterek biblijnych)¹⁹. Róża Pomeranc Melcer dokonała inauguracji Ligi kobiecej²⁰. Przedstawiono również sporządzone przez KKŻ jej statuty wyznaczające struktury organizacyjne. Pośród najbardziej istotnych zadeklarowanych celów znalazły się: założenie powszechnej szkoły dla dziewcząt, szkoły średniej i przedszkoli, wsparcie „pracy na polu kultury” w Palestynie²¹ oraz agitacja na rzecz lokalnych organizacji kobiecych. Na przedstawicielki syjonistycznej Ligi Kobiet Galicji i Bukowiny wybrano m.in.: Różę Pomeranc Melcer, Sabinę Feuerstein, Marię Zipper, Otilie Buchstab²². Należy podkreślić, że decyzja o wstąpieniu do Ligi syjonistycznej zapadła w wyniku rezolucji po długich i intensywnych rozmowach prowadzonych przez obecne na konferencji kobiety. Część uczestniczek wołała, by narodowe galicyjskie stowarzyszenie działało poza organizacją

¹⁸ Już w 1905 r. syjonistka Eva Salz poddała pomysł zorganizowania takiej konferencji. Por. Gelber, *Toledot...*, s. 810; Angélique Leszczawski-Schwerk, „*Die umkämpften Tore zur Gleichberechtigung*“: *Frauenbewegungen in Galizien (1867–1918)*, Wien 2015, s. 131. „Die Welt” (1910), nr 10, s. 212. Central Zionist Archives [dalej: CZA], sygn. Z2/423.

¹⁹ Tymi zrzeszeniami były: Ruth (Kraków), Miriam (Tarnów), Deborah (Dębica), Sulamith (Rzeszów), Koło Kobiet Żydowskich (Lwów), Lea (Złoczów), Joannette Herzl (Glińiany), Lea (Brody), Moriah (Drohobycz), Rachela (Drohobycz), Miriam (Stryj), Rachela (Stanisławów), Ruth (Tarnopol) oraz Rachela (Buczacz). Por. Adolf Gaisbauer, *Davidstern und Doppeladler: Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882–1918*, Wien 1988, s. 271.

²⁰ Oprócz przewodniczącej Pomeranc Melcer w prezydium konferencji zasiadły m.in.: niejaka Budradzka (Drohobycz) i Dina Karl (wiceprzewodnicząca), pani Stand, a jako sekretarze – Sophie Schönfeld (Lwów) oraz pani Körner (Stryj). Tamże, s. 251; Dr. Michael Ringel, *Zionist Leader in Poland, Dead at 59*, „Jewish Telegraphic Agency” (7 listopada 1939), s. 8.

²¹ „Die Welt” (1910), nr 10, s. 212.

²² Pozostałe zidentyfikowane (w niektórych przypadkach tylko z nazwiska) członkinie to: Stand i Back (Lwów), Rosenman(n) (Stryj), Budradzka (Drohobycz), Blum (Czerniowce), Haecker i Gleicher (Kraków), Bierer (Rzeszów), Schönfeld i Salz (Tarnów), Regina Meller z d. Foelenbom (Stanisławów), Cecilia Waldmann (Tarnopol), Syrop (Nowy Sącz), Bornstein (Dubica), Rosenheck (Kołomyja) i Moses (Brody).

syjonistyczną²³, co jasno odzwierciedla stanowisko Galicjanek wobec syjonizmu. Lata 1910–1914 można uznać za istotne nie tylko dla KKŻ, ale także dla innych kobiecych stowarzyszeń syjonistycznych w Galicji, w których zauważalne były wzrost zaangażowania oraz poszerzenie zakresu działalności. Do 1914 r. liczba organizacji syjonistycznych osiągnęła 475, w tym 62 stowarzyszenia kobiet i dziewcząt w Galicji Zachodniej i 14 w Galicji Wschodniej²⁴. W tym okresie powstała organizacja młodzieżowa Miriam, założona przez członków KKŻ i Ligi Kobiet Galicji i Bukowiny, promująca język hebrajski oraz wiedzę o historii i kulturze żydowskiej²⁵.

Kobieta-syjonistka: działaczka i feministka

Większość czołowych przedstawicielek KKŻ urodziła się w dwóch ostatnich dekadach XIX w. Stanowiły pierwsze pokolenie kobiet studiujących na uniwersytetach, głównie na Uniwersytecie Franciszka Józefa we Lwowie. Zatem założycielki i aktywistki KKŻ to kobiety wykształcone, wykwalifikowane zawodowo, a także – i przede wszystkim – idealistki; były nauczycielkami, mentorkami, dyrektorkami szkół, pisarkami lub pracowały w innych zawodach związanych z edukacją. Pośród nich znajdowały się: Ada Kalmus-Reichenstein (1880–1942?), Dina Karl (1890–?), Maria Zipper (?), Róża Pomeranc Melcer, Cecylia Klawfen (1881–1942), Betty (Batia) Feuerman (1890–1942) i inne. Przykład Ady Reichenstein ukazuje, że zaangażowanie w wielu żydowskich organizacjach kobiecych zajmujących się kobietami i dziećmi we Lwowie było jedną z najważniejszych i charakterystycznych działalności przywódczyń KKŻ. Reichenstein, jego długoletnia przewodnicząca, była czynna w wielu organizacjach pomocowych we Lwowie, takich jak np. Towarzystwo Opieki nad Sierotami. Od 1929 r., po założeniu oddziału WIZO we Lwowie, była przewodniczącą jego Komisji Centralnej we Lwowie, prawdopodobnie do 1939 r. Zginęła podczas II wojny światowej. Członkiniami i aktywistkami KKŻ były także nauczycielka, pisarka i tłumaczka Helena Segel (1878–1951)²⁶ oraz prezes KKŻ Otilie Buchstab, która wyemigrowała do Palestyny w latach trzydziestych

²³ Por. Gaisbauer, *Davidstern und Doppeladler...*, s. 271.

²⁴ Tamże, s. 288–292.

²⁵ Gelber, *Toledot...*, s. 812. Gelber nie podaje żadnych dalszych informacji dotyczących organizacji młodzieżowych.

²⁶ Helena Segel – później Ueberall (Uiberall) – studiowała literaturę niemiecką na uniwersytecie we Lwowie. Następnie została redaktorką czasopisma dla dzieci „Ha-Szazar”. Mieszkała w Wiedniu, gdzie była dyrektorką szkoły hebrajskiej. W 1938 r. wyemigrowała

XX w.²⁷ Betty (Batia) Feuerman z d. Brenner (1890–1942) propagowała idee feministyczne w działalności pisarskiej. Była dyrektorką gimnazjum hebrajskiego dla dziewcząt we Lwowie oraz redaktorką „Głosu Kobiet”, dodatku WIZO do „Chwili” wydawanym w latach trzydziestych. Feuerman pisała zazwyczaj artykuły wstępny do „Głosu Kobiet”. Mieszkała we Lwowie do 1939 r. Została zamordowana w obozie koncentracyjnym w Bełżcu w 1942 r.²⁸

Cezura i nowe działania na polu opieki społecznej

Pierwsza wojna światowa wyznaczyła cezurę dla wszystkich żydowskich instytucji. „Syjonizm z organizacyjnego punktu widzenia nie istniał”²⁹, stąd też praca KKŻ została gwałtownie przerwana³⁰. Podczas wojny działaczki Koła zmieniły zakres swojej aktywności i zajmowały się jedynie opieką społeczną, a także udzielały wsparcia społeczności żydowskiej dotkniętej trudnościami ekonomicznymi³¹. Już pod koniec 1914 r. członkinie KKŻ utworzyły komitet pomocowy, by zorganizować jadłodajnie dla uchodźców oraz obozy pomocowe i szkoleniowe dla dziewcząt³². Te drugie były niezwykle ważne, ponieważ Koło pomagało młodym kobietom poprzez nowoczesne środki, zastępujące tradycyjną koncepcję dobroczynności.

wraz z mężem do Palestyny. Por. *Literatura polsko-żydowska 1861–1918. Antologia*, red. Zuzanna Kołodziejka-Smagala, Maria Antosik-Piela, Kraków 2017, s. 300.

²⁷ Otilie Buchstab (w Palestynie – Thamar Buchstab Avi-Jonah Rechoboth) od 1917 r. była aktywistką Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie, jak również angażowała się w działania berlińskiego Stowarzyszenia Kobiet Żydowskich na rzecz Pracy Kulturalnej w Palestynie. Od 1910 r. otrzymywała wsparcie finansowe od galicyjskich i innych stowarzyszeń kobiecych. Po emigracji do Palestyny, aż do lat trzydziestych XX w., stała się ważną osobą kontaktową dla KKŻ. Por. „Chwila” (10 maja 1930), nr 3994, s. 10.

²⁸ Strona z zeznania Betty Feuerman złożonego przez Dinę Karl, [w:] The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1547472&ind=1> [dostęp: 20 maja 2021]. Strona z zeznania Betty Feuerman złożonego przez jej siostrzenicę Annę Schalit Brenner, [w:] The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=997787&ind=1> [dostęp: 20 maja 2021].

²⁹ Gaisbauer, *Davidstern und Doppeladler...*, s. 523.

³⁰ Gelber, *Toledot...*, s. 831.

³¹ Tamże, s. 812, 821, 831. W czasie I wojny światowej instytucje syjonistyczne zajmowały się pracą społeczną i działalnością organizacyjną mającą na celu odbudowę podupadłego wskutek konfliktu ruchu syjonistycznego w Galicji. Por. Marsha L. Rozenblit, *Zionism in Habsburg Austria and Its Successor States*, [w:] *World Regional Zionism: Geo-Cultural Dimensions*, vol. 1: *Eastern and Central Europe*, red. Allon Gal, Jerusalem 2010, s. 47.

³² Por. tamże.

Nowa koncepcja opierała się na założeniu, iż dziewczętom należy pomagać w zarabianiu własnych pieniędzy przez szkolenia zawodowe, co miało na celu uczynić je samodzielnymi i samowystarczalnymi. W 1915 r. pod auspicjami Żydowskiego Komitetu Pomocy powstała Sekcja Opieki i Warsztatów dla Dziewcząt. Zaangażowały się w to aktywistki KKŻ takie jak: Cecylia Kłafteń, Ada Reichenstein i Róża Pomeranc Melcer³³. W 1916 r. tę oraz inne organizacje szkoleniowe zrzeszono w Towarzystwie Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie powstałym z inicjatywy Cecylii Kłafteń³⁴. Podczas I wojny światowej Pomeranc Melcer organizowała akcje pomocy humanitarnej dla dzieci żydowskich i wspierała pracę Żydowskiego Komitetu Ratunkowego powstałego w 1918 r. Działalność ta polegała na zakładaniu we Lwowie domów dla sierot wojennych³⁵. Tego typu dom zorganizowano w salach Żydowskiego Centrum Akademickiego (przy ul. Theresien 26) już w 1915 r.³⁶ Ponadto z jej inicjatywy otwarto publiczną jadłodajnię dla ubogich oraz sanitariaty i obiekt do dezynfekcji dla bezdomnych³⁷. W 1916 r. powołano Centralny Komitet Opieki nad Żydowskimi Sierotami, którego celem było zorganizowanie opieki we

³³ *Sprawozdanie Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie za lata 1915, 1916, 1917 i 1918*, Towarzystwo Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie, Lwów 1919, s. 2.

³⁴ Tamże, s. 11. Więcej o lwowskiej szkole handlowej dla dziewcząt Cecylii Kłafteńowej zob.: Sarah Ellen Zarrow, *The Lwów Girls' Trade School*, <http://sarahellenzarrow.com/research-in-progress/> [dostęp: 29 czerwca 2021]. O samej Kłafteń zobacz też: Mirosław Łapot, *Cecylia Kłafteń (1881–194?) – pionierka żydowskiego szkolnictwa zawodowego we Lwowie i w Małopolsce w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polsko-Ukraiński. Kształcenie Zawodowe: Pedagogika i Psychologia” 13 (2011), s. 357–369; Angélique Leszczawski-Schwerk, *Cecilia Kłafteń*, [w:] *Encyclopedia: Jewish Women's Archive*, <https://jwa.org/media/cecilia-klafteń> [dostęp: 24 czerwca 2021].

³⁵ O rozwoju domów dziecka w Galicji zob.: Mirosław Łapot, *Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym w Galicji w XIX i na początku XX w. (do 1914 r.)*, „Pedagogika” (2004), nr 13, s. 57–73; tenże, *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939)*, Gliwice 2011, s. 114. Zakład Sierot Żydowskich im. Róży Melzerowej, prowadzony przez Koło Kobiet Żydowskich, został założony w 1920 r. Por. *Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej*, Komitet Polski Międzynarodowego Kongresu Opieki nad Dzieckiem, Warszawa 1928, s. 301.

³⁶ „Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift” (1916), nr 33, s. 255–256; (1916), nr 23, s. 381–384; (1917), nr 33, s. 537–538; [b.a.], *Jej życiorys...*, s. 6.

³⁷ „Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift” (1917), nr 33, s. 538.

Lwowie nad osieroconymi w wyniku wojny (lub z innych przyczyn) dziećmi³⁸. Wśród jego członków znalazły się Cecylia Klasten i Ada Reichenstein³⁹.

W czasie wojny ujawnił się jeszcze jeden rodzaj wpływu na działaczy KKŻ, który miał kształtować zakres działalności organizacji aż do jej zakończenia w roku 1939: rola kobiety w tradycyjnym społeczeństwie żydowskim. Jej działalność była zsekularyzowaną wersją dwóch głównych przykazań religii żydowskiej tradycyjnie uznawanych za domenę kobiet: dobroczynności i życzliwości. Zgodnie z prawem żydowskim (*halacha*) kobiety były zwolnione z większości przykazań czasowych: nie miały obowiązku modlić się trzy razy dziennie, nie wliczano ich do kworum wymaganego przy modlitwie zbiorowej i nie studiowały Tory, mimo że uważano to za najwyższą formę wypełniania przykazań. W tradycyjnym społeczeństwie żydowskim kobiety nie były również zaangażowane w zarządzanie sprawami wspólnoty. Ich rola ograniczała się do wychowywania dzieci i dokonywania dobroczynnych i charytatywnych czynów w celu wypełnienia tych dwóch konkretnych przykazań. Nawet po sekularyzacji w wielu społeczeństwach żydowskich kobiety nadal były aktywne w tych sprawach, chociaż w wieku XIX i na początku XX stały się one obowiązkiem nowoczesnych organizacji społecznych w Niemczech, Anglii i Stanach Zjednoczonych. Tworzyły więc dobrowolne stowarzyszenia kobiece, które promowały wzajemną pomoc i filantropię.

Takie stowarzyszenia kobiet działały również we Lwowie. Oprócz KKŻ, które powstało w 1908 r., do innych stowarzyszeń kobiecych na tym terenie należało Izraelskie Stowarzyszenie Pań dla udzielenia bezpłatnych obiadów biednym uczniom szkół średnich i wyższych bez różnicy wyznania we Lwowie. Ponadto żydowskie stowarzyszenia męskie, takie jak Leopoldis, interesowały się również kwestiami społecznymi, a także sprawami kobiet i dziewcząt oraz umożliwiały kobietom aktywność w ramach stowarzyszenia. Leopoldis współpracowało głównie z członkiniami B'nai B'rith, które

³⁸ O placówkach dla dzieci żydowskich w Polsce, szczególnie we Lwowie, w okresie międzywojennym zob. Sean Martin, *For the Good of the Nation: Institutions for Jewish Children in Interwar Poland. A Documentary History*, Boston 2018.

³⁹ *Report. Information Service letter X. Poland. January 12, 1920*, Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, Archives of the American Jewish Joint Committee, Collection: 1919–1921. Records of the American Jewish Joint Distribution Committee – NY AR191921, folder: Poland General, January–May 1920, s. 37–39, http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00017/NY_AR1921_03436.pdf [dostęp: 20 maja 2021]. Komitet ustanowił także inne instytucje dla sierot – do 1921 r. istniało ich 39. Opiekowały się łącznie 2049 dziećmi i niemowlętami. Komitet rozszerzył swoją pracę także poza Lwów.

wniosły ze sobą duże doświadczenie w pracy społecznej, by poświęcić się w szczególności edukacji dziewcząt z biednych rodzin i opiece nad żydowskimi sierotami, jak również przeciwstawić się handlowi dziewczętami. Kobiety te, podobnie jak członkinie KKŻ, działały także w innych stowarzyszeniach filantropijnych i należały do ruchu syjonistycznego. Można więc założyć, że stowarzyszenia kobiet były ściśle powiązane w sieć. KKŻ ze swoimi aktorkami odegrało główną rolę w nowatorski sposób: stworzyło nową, nowoczesną koncepcję wsparcia młodych kobiet, zwłaszcza w okresie I wojny światowej. Pomoc dla młodych kobiet świadczona przez Koło była więc ewidentnie udzielana w sposób nowoczesny, zastępujący tradycyjną koncepcję dobroczynności. Nowa koncepcja opierała się na założeniu, że dziewczętom należy pomagać w zdobywaniu środków do życia poprzez kształcenie zawodowe, a więc miała na celu przygotowanie ich do samodzielności. Tutaj kobiety z tego stowarzyszenia (i innych) położyły podwaliny pracy społecznej, która rozwinęła się jeszcze bardziej, zwłaszcza w okresie międzywojennym, i przyniosła korzyści członkom społeczności żydowskiej⁴⁰.

Podsumowując zakres działalności KKŻ do 1918 r., można stwierdzić, że do 1914 r. Koło było postępowe w obszarze edukacji, a nawet przekraczało granice tradycyjnego żydowskiego społeczeństwa, w którym kobiety zazwyczaj nie angażowały się w naukę. Stanowiło to *novum*, ale – z perspektywy problematyki płci – działaczki KKŻ nie wykroczyły poza tradycyjne role społeczne, gdyż głównym celem Koła była poprawa życia kobiet. Podczas I wojny światowej działania członkiń KKŻ były bezpośrednią odpowiedzią na ubóstwo i problemy ekonomiczne żydowskiej społeczności, a poprzez priorytetowe traktowanie przedsięwzięć na gruncie opieki społecznej⁴¹ mogły zaradzić problemom ludzi, przede wszystkim kobiet i dzieci, tak szybko, jak było to możliwe.

Syjonistyczna „praca na polu kultury”: nowe wyzwania i działania (1918–1939)

Po wojnie i uzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. siedziba KKŻ aż do 1939 r. znajdowała się w budynku przy pl. Strzeleckim 4 w centrum

⁴⁰ Zob. Maks Schaff, *O koncentrację pracy społecznej*, „Przegląd Społeczny” 10 (1936), nr 7–8, s. 145–153.

⁴¹ O opiece społecznej we Lwowie zob. Norbert Michałowicz, *Opieka społeczna we Lwowie*, Lwów 1939.

Lwowa⁴². Został on zniszczony podczas I wojny światowej. Jego odbudowa była w dużej mierze sfinansowana dzięki darowiznom otrzymanym z Anglii i Francji poprzez fundusz, który założyła Róża Pomeranc Melcer podczas podróży w czasie wojny. KKŻ zakupiło budynek w 1919 r. z zamiarem prowadzenia w nim sierocińca, co udało się ostatecznie osiągnąć w 1920 r.⁴³ Na drugim piętrze budynku znajdowała się aula widowiskowa, sekretariat i sala posiedzeń stowarzyszenia⁴⁴. W latach trzydziestych XX w. budynek (należący do KKŻ) był ważnym miejscem spotkań zarówno dla zgromadzeń WIZO i innych kobiecych organizacji syjonistycznych z Małopolski Wschodniej⁴⁵, jak i wydarzeń okolicznościowych. Przy dużym zainteresowaniu publiczności prowadzono odczyty, prezentacje, wieczorki muzyczne i wykłady popularnonaukowe⁴⁶. Innym godnym uwagi obszarem działalności KKŻ był feminizm, a szczególnie zagadnienia kobiece i kwestia emancypacji kobiet, która oddziaływała na ówczesne Żydówki. Ponadto działaczki KKŻ podejmowały dyskusje i zwracały się do syjonistek. Zaobserwować to można w artykułach w „Głosie Kobiet”⁴⁷.

Syjonistycznym celem *per se* było kupno kawałka ziemi w G’abelii (późniejsze Bat Jam, miasto niedaleko Tel Awiwu – obecnie jego dzielnica) przez KKŻ w 1922 r., by wybudować tam „dom do mieszkania”⁴⁸. Jako właściciele G’abelii widnieli: kupujący *Hachszarat Hajiszuw* pod nazwą „Organizacja kobiet hebrajskich z Lwowa” (hebr. *Chewrat Naszim Iwrijot Lewow*, tj. KKŻ) oraz Berta Axelbrad⁴⁹ z d. Czaczkes (1895–1942),

⁴² [b.a.], *Jej życiorys...*, s. 6. *Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncepcjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy)*, zdjęcie 699, [w:] Genealogy Indexer, <https://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/699/Kobiet%20%C5%BCydowskich%20Ko%C5%82o> [dostęp: 2 maja 2021].

⁴³ Łapot, *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem...*, s. 118.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ „Chwila” (20 grudnia 1930), nr 4216, s. 10.

⁴⁶ „Chwila” (10 maja 1930), nr 3994, s. 10. Wśród prelegentów znajdowały się członkinie KKŻ (Berta Jeger, Dina Karl) i inni goście (Cecylia Kłafteń, Lea Widrowicz). Por. „Chwila” (22 lutego 1930), nr 3920, s. 12; (11 kwietnia 1930), nr 3969, s. 10; (8 marca 1930), nr 3934, s. 12; (10 stycznia 1936), nr 6035, s. 9; (24 stycznia 1936), nr 6049, s. 9.

⁴⁷ „Chwila” (8 marca 1930), nr 3934, s. 11; (15 marca 1930), nr 3941, s. 13; (22 marca 1930), nr 3948, s. 9; (29 marca 1930), nr 3953, s. 10; (19 kwietnia 1930), nr 3976, s. 9–10; (11 kwietnia 1930), nr 3969, s. 11–12; (3 stycznia 1932), nr 4588, s. 9–10; (20 marca 1932), nr 4586, s. 7–8; (13 listopada 1936), nr 6340, s. 8; (14 stycznia 1938), nr 6759, s. 9.

⁴⁸ *Lista nabywców G’abelii za pośrednictwem L[e]wow* (nr 52), CZA, sygn. L18/2553. Jestem wdzięczna Yairowi Shapirze za informację, że KKŻ kupiło ziemię pod budowę „domu do mieszkania”. Yair Shapira, wiadomość e-mailowa do autorki, 20 czerwca 2018 r.

⁴⁹ Berta i jej mąż byli oddanymi syjonistami. Przekazali ogromne sumy pieniędzy wielu organizacjom syjonistycznym, w tym Uniwersytetowi Hebrajskiemu w Jerozolimie. Chcieli wyemigrować do Palestyny i dlatego w latach 1920 i 1930 kupili tam posiadłość. Axelbra-

ówczesna skarbniczka KKŻ⁵⁰. Zasadniczo zakup ziemi przez organizację syjonistyczną przyczyniał się do „tworzenia ojczyzny” i zapewniał obecność syjonistów w Palestynie. Ponadto KKŻ wspierało młodzieżowe organizacje osadnicze (haluce), a także kobiecą spółdzielnię rolniczą w Stanisławowie, którą założyła rodzina Rittermanów⁵¹.

W drugiej połowie lat dwudziestych XX w. i pod koniec tego okresu wiele żydowskich organizacji kobiecych przeszło proces restrukturyzacji. Wyłoniły się z nich wówczas nowe, jednak większość, jak wszystkie żydowskie organizacje kobiece, borykała się z problemami finansowymi, a właściwie znajdowały się w stanie kryzysu finansowego. Mimo że KKŻ otrzymywało fundusze od sponsorów, członków i osób indywidualnych – np. pewna pani Rosenberg z Doliny przekazała dochód z koncertu w Rożniatowie na rzecz przedszkola⁵² – już w latach dwudziestych, a tym bardziej w następnej dekadzie, stowarzyszenie było zależne od subwencji z gminy żydowskiej⁵³. Należy podkreślić, że stowarzyszenia takie jak KKŻ, ale także

dotychczas ukrywali się w czasie wojny, zostali złapani przez Niemców w 1942 r. i zamordowani w więzieniu we Lwowie. Dziękuję Mirze Yungman za te informacje (na podstawie jej wywiadu z Riną Axelbrad w Tel Awiwie 7 lutego 2019 r.).

⁵⁰ CZA, sygn. L18/25531. W dokumencie wymienione są działki nr 31 i nr 32. Berta Axelbrad pojawia się również na liście jako właścicielka pustych parceli. List Israela Avniego do KKL, Centralnego Biura w Jerozolimie, 12 września 1947 r., CZA, sygn. KKL5/14321. Prawdopodobnie KKŻ kupiło tę ziemię w imieniu lwowskiego oddziału WIZO.

⁵¹ Por. CDIAL, f. 338, op. 1, spr. 684; f. 502, op. 1, spr. 3. *Jewish Women's Associations in Lviv 1925–1939 and WIZO 1929–1939*, [w:] Virtual Shtetl, Polin: Museum of the History of Polish Jews, <https://sztetl.org.pl/en/towns/l/703-lwow/101-organizations-and-associations/81027-jewish-womens-association-lviv-19251939-and-wizo-19291939> [dostęp: 30 marca 2021]; [b.a.], *Jej życiorys...*, s. 7. Więcej o lwowskim centrum Ha-Szomer ha-Cair w: Eli Tzur, *Before Darkness Falls: Hashomer Hatzair in Poland and Galicia 1930–1940*, Sede Boquer 2006, s. 4.

⁵² „Chwila” (24 maja 1930), s. 10. Najważniejsze instytucje dla żydowskich kobiet i dzieci we Lwowie powstały dzięki prywatnym inicjatywom, ale także wskutek zacieśniania lokalnej współpracy między kobietami. Pisał o tym Maks Schaff. Por. Schaff, *Wspomnienie...*, s. 55.

⁵³ Żydowski kryzys gospodarczy pogłębił się z powodu oddziaływania Wielkiej Wojny na tę społeczność. Por. Ezra Mendelsohn, *Zionism in Poland: The Formative Years 1915–1926*, New Haven 1981, s. 9. W latach trzydziestych XX w. KKŻ zwróciło się do gminy o wsparcie, gdyż placówce groziło zamknięcie. Dowodzi to, że stowarzyszenie nie miało żadnego stałego źródła finansowania i że poza znikomymi środkami z administracji miejskiej było całkowicie uzależnione od niewielkich dotacji państwowych i prywatnych darowizn. KKŻ zwróciło się również o wsparcie do Komitetu Wykonawczego Gminy Żydowskiej dla Palestyny (sekcji WIZO). Por. *Pismo KKŻ do administracji miejskiej Lwowa*, 16 marca 1931 r. (podpisane przez Dinę Karl i Bertę Axelbrad), Central Archives for the History of the Jewish People [dalej: CAHJP]. *Pismo KKŻ do gminy żydowskiej we Lwowie*, 28 lutego 1930 r. (podpisane przez Dinę Karl, Betty Feuerman i Marię Zipper, opatrzone pieczęcią „Zrzeszenia Organizacji Kobiet Żydowskich Małopolski Wschod[niej] we Lwowie”), CAHJP. Zakładam, że członkinie KKŻ wysłały pismo w imieniu WIZO.

inne instytucje żydowskie, nie były wspierane finansowo przez państwo polskie⁵⁴.

Warto się też zastanowić, jaką rolę odgrywało w tamtym czasie KKŻ jako kobieca organizacja syjonistyczna. W drugiej połowie lat dwudziestych we Lwowie powstały dwie ważne żydowskie organizacje kobiece: Zrzeszenie Kobiet Żydowskich dla Pracy Propalestyńskiej W.I.Z.O. (WIZO) i Związek Kobiet Żydowskich (ZKŻ). KKŻ ściśle współpracowało z obiema, jak również z innymi żydowskimi organizacjami kobiecymi we Lwowie i poza nim.

Związek Kobiet Żydowskich (ZKŻ) powstał w 1925 r. Jego pierwsze walne zgromadzenie odbyło się 23 lipca tego roku. Związek posiadał oddziały w całej Małopolsce Wschodniej⁵⁵. ZKŻ, podobnie jak KKŻ, początkowo urzędował przy pl. Strzeleckim 4. Jego założycielkami były: Cecylia Kłaften, Ada Reichenstein, Dina Karl (wszystkie należały do grona pierwszych działaczek KKŻ), Ida Bauer, Regina Silberstein i Klara Feuerstein (z d. Horowitz)⁵⁶. Związek podejmował działania ukierunkowane na kobiety – przede wszystkim propagował wśród kobiet idee potrzeby zatrudnienia, oferował wsparcie moralne i finansowe, a także opiekę nad dziećmi, kształtował i informował opinię publiczną poprzez kursy kulturalno-oświatowe, odczyty i dyskusje. ZKŻ utworzył centrum zatrudnienia (bezpłatne biuro pośrednictwa pracy) oraz założył różnego rodzaju warsztaty⁵⁷. Jak napisała Cecylia Kłaften: „Związek Kobiet Żydowskich, jako stowarzyszenie pragnące jednoczyć wszystkie kobiety

⁵⁴ Por. Hanna Kozińska-Witt, *Jüdische Stadtdeputierte in der Zweiten Polnischen Republik*, Göttingen 2021, s. 24.

⁵⁵ „Chwila” (24 czerwca 1925), nr 2252, s. 4. W 1936 r. zarząd mieścił się prawdopodobnie przy ul. Kopernika 24/1. Ostatni zarejestrowany w 1939 r. adres to ul. Szopena 5 we Lwowie. *Pismo w sprawie składu zarządu ZKŻ z lat 1936 i 1939*, s. 7 i 22, CAHJP. ZKŻ znany był wcześniej jako Związek Żydowskich Stowarzyszeń i Grup Kobiecych w Galicji Wschodniej. Jego statut głosił, że każda żydowska organizacja posiadająca statut, a także oddziały Koła Kobiet Żydowskich we Lwowie mogą wejść w jego skład. Zarząd składał się z 24 członkiń (6 członkiń KKŻ, 18 przewodniczących z innych organizacji lub grup wojewódzkich), a przewodnicząca zarządu i sekcji była jednocześnie przewodniczącą KKŻ. *Statut* (bez daty), CDIAL, f. 338, op. 1, spr. 684, s. 4.

⁵⁶ *Statut Związku Kobiet Żydowskich we Lwowie*, s. 6–13 (19 maja 1925), CDIAL, f. 502, spr. 1.

⁵⁷ *Statut* (bez daty), CDIAL, f. 338, op. 1, spr. 684, s. 4. *Związek Kobiet Żydowskich we Lwowie oraz „WIZO”*, [w:] Virtual Shtetl, Polin: Museum of the History of Polish Jews, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/703-lwow/101-organizacje-i-stowarzyszenia/81027-zwiazek-kobiet-zydowskich-we-lwowie-oraz-wizo> [dostęp: 30 marca 2021], „Chwila” (wyd. poranne, 20 kwietnia 1939), nr 7210, s. 10.

żydowskie pod sztandarem pracy dla społeczeństwa żydowskiego przez pracę nad kobietą żydowską”⁵⁸. W statucie ZKŻ nie zapisano żadnych syjonistycznych celów, jednakże w 1929 r. jego aktywistki zainicjowały powstanie WIZO⁵⁹. Oddział WIZO we Lwowie odgrywał znaczącą rolę jako organizacja zrzeszająca kobiece organizacje syjonistyczne w Małopolsce Wschodniej. Jego zebranie założycielskie odbyło się 17 listopada 1929 r.⁶⁰ Dina Karl napisała rok później:

Reorganizacja „Zrzeszenia kobiet dla pracy palestyńskiej” („Wizo”) we Lwowie przyczyniła się również do zintensywnienia tej gałęzi pracy na naszym terenie. Wobec podziału terenu pracy na dystrykty dzielnicowe, nastąpiła decentralizacja. [...] „Wizo” lwowskie objęło organizacyjnie całą Wschodnią Małopolskę i zdołało w ubiegłym roku powołać do życia w kilku ważnych punktach kraju bardzo wydajnie pracujące placówki⁶¹.

Zgodnie ze statutem WIZO uważał się za organizację apolityczną, a bycie jej członkiem nie było warunkowane członkostwem w partii syjonistycznej⁶². Innymi słowy, każda Żydówka mająca 18 lub więcej lat, syjonistka czy niesyjonistka, mogła należeć do polskiego WIZO i przyczynić się do odrodzenia narodu żydowskiego⁶³. W 1931 r. oddział WIZO Małopolski Wschodniej z siedzibą we Lwowie był najmniejszą spośród trzech centrali w Polsce – oprócz oddziału warszawskiego i największego w Krakowie⁶⁴. Łącznie posiadał 2007 członkiń – około 550 we Lwowie i 1457 w 11 grupach wojewódzkich. W oddziale WIZO była również grupa młodzieżowa (Młode

⁵⁸ „Chwila” (24 czerwca 1925), nr 2252, s. 4.

⁵⁹ Statut „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich dla naprawy pracy kobiecej w Palestynie (W.I.Z.O)” z r. 1932, CAHJP. Wydaje się jednak, że rejestracja organizacji nie była łatwa, ponieważ jej statut z 1932 r. został początkowo odrzucony przez władze wojewódzkie. Dowody na zainicjowanie przez ZKŻ powstania oddziału WIZO we Lwowie zob.: *Jewish Women's Associations in Lviv...*

⁶⁰ Dina Karłowa, *Zjazd Kobiet Żydowskich Wschodniej Małopolskiej*, „Chwila” (17 listopada 1929), nr 3825, s. 5.

⁶¹ Dina Karłowa, *II-gi Zjazd Organizacji Kobięcych Wschodniej Małopolski i posiedzenie Rady Naczelnej „WIZO” we Lwowie*, „Chwila” (13 grudnia 1930), nr 4209, s. 9.

⁶² Statut „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich”... Statut ten wskazuje, że cele WIZO opierały się bardziej na kobiecej rzeczywistości niż ideologii syjonistycznej. Por. Jolanta Mickutę, *Modern, Jewish, and Female: The Politics of Culture, Ethnicity, and Sexuality in Interwar Poland, 1918–1939* (rozprawa doktorska), Indiana University in Bloomington, Bloomington 2011, s. 89, 92.

⁶³ Tamże, s. 98.

⁶⁴ *Sprawozdanie z działalności federacji i grup WIZO za okres 5696–99–1937–9 zgłoszone na X Biennale Konferencji WIZO Genewa*, 12–15 sierpnia 1939, Załącznik 2, CZA, sygn. F49/3116.

WIZO) skupiająca ok. 100 dziewcząt⁶⁵. Do 1937 r. WIZO posiadała 3500 członkiń zrzeszonych w 34 grupach w Małopolsce Wschodniej. Największa społeczność żydowska znajdowała się w Polsce, a jak podkreślała Betty Feuerman – polskie WIZO z 10 tys. członkiń i trzema głównymi siedzibami (Lwów, Kraków i Warszawa) było liczebnie największym związkiem WIZO w diasporze w porównaniu z 75 tys. członkiń zrzeszonych w WIZO na całym świecie w tym samym roku⁶⁶. Według dokumentów WIZO w roku 1938/39 całkowita liczba członkiń WIZO w Polsce wynosiła 16 650, w tym 3200 we Lwowie⁶⁷.

Lwowski Komitet Centralny WIZO miał cztery sekcje pracy: Palestyna, propaganda, opieka społeczna oraz kultura, których celem było przedsięwzięcie działań o charakterze narodowym, charytatywnych i kulturowych. Członkinie sekcji palestyńskiej utrzymywały bliskie kontakty z osadniczkami w kibucach w Palestynie, a także wspierały „zrodzony w Galicji” i najstarszy ruch młodzieżowy w Polsce Ha-Szomer ha-Cair (Młody Strażnik)⁶⁸. We Lwowie mieścił się jeden z trzech ośrodków tego

⁶⁵ *Sprawozdanie roczne, „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich dla pracy propalestyńskiej Wizo” (12 listopada 1930 – 18 listopada 1931)*, CDIAL, f. 502, op. 1, spr. 3, s. 3–4. Grupy te istniały w Czortkowie (przewodnicząca Syma Finkelmann, 90 członkiń), Drohobyczu (przewodnicząca Sidi Kreisbergowa, 267 członkiń), Kałuszynie (przewodnicząca Anna Spindłowa, 120 członkiń), Kołomyi (przewodnicząca R. Singerowa, 100 członkiń), Mościskiej (przewodnicząca Eda Reicher, 100 członkiń), Obertyniu (przewodnicząca G. Dresnerowa, 90 członkiń), Przemyślu (przewodnicząca Mina Münzowa, 200 członkiń), Stanisławowie (przewodnicząca Kalmusowna, 250 członkiń), Stryju (przewodnicząca Rachela Katzowa, 80 członkiń), Tarnopolu (przewodnicząca H. Schmorakowa, 110 członkiń), Tłustem (przewodnicząca J. Stöcklowa, 50 członkiń). Grupę młodzieżową założono w 1930 r. Należały do niej organizacje młodych kobiet Hadassa i Miriam. Podczas drugiego zebrania Zarządu Głównego WIZO i żydowskich organizacji kobiecych w Małopolsce Wschodniej jako jeden z głównych problemów omawiano kwestie zarządzania organizacjami młodzieżowymi (Miriam, Hadassa) oraz Młodym WIZO. Por. „Chwila” (20 grudnia 1930), nr 4216, s. 10.

⁶⁶ B. F. [Betty Feuerman], *Skromny ale wymowny jubileusz: Z okazji dziesięciolecia organizacji WIZO we Wsch. Małopolsce i zjazdu grup prowincjonalnych*, „Chwila” (5 listopada 1937), nr 6690, s. 8. O narodzinach i rozwoju WIZO w Polsce zob.: Mickutè, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 86, 98. Jednak w styczniu 1939 r. liczba lokalnych grup WIZO spadła do 28. Por. B. F. [Betty Feuerman], *U progu nowego roku pracy (na marginesie rocznego sprawozdania Centrali Wizo we Lwowie)*, „Chwila” (wyd. poranne, 13 stycznia 1939), nr 7115, s. 8.

⁶⁷ *Sprawozdanie z działalności federacji i grup WIZO...* Według Feuerman liczba członkiń WIZO w Polsce w roku 1939 wynosiła 18 000, w tym 4000 na terenie Wschodniej Małopolski. Por. B. F. [Betty Feuerman], *Przed X Konferencją Wizo w Genewie (na marginesie Biuletynu Centrali dla Wsch. Małopolski)*, „Chwila” (wyd. poranne, 14 lipca 1939), nr 7293, s. 8. Rada Naczelna Polskiej Federacji WIZO zebrała się we Lwowie 30 i 31 stycznia 1939 r. Por. „Chwila” (28 stycznia 1939), nr 7130, s. 12.

⁶⁸ Organizacja ta rozpoczęła swoją działalność w Galicji w 1916 r. Por. Israel Oppenheim, *The Struggle of Jewish Youth for Productivization: The Zionist Youth Movement in Poland*, New York 1989; Tzur, *Before Darkness Falls...*, s. 4.

ruchu w Polsce. Ściśle współpracował z głównym oddziałem w Palestynie. W latach trzydziestych XX w. długoletnia przewodnicząca KKŻ, Ada Reichenstein, pełniła również funkcję przewodniczącej Komitetu Centralnego WIZO we Lwowie⁶⁹. W 1939 r. w skład prezydium WIZO wchodziły działaczki KKŻ: Dina Karl, Ada Reichenstein i Betty Feuerman⁷⁰. Większość kobiet zrzeszonych w KKŻ należała również do WIZO⁷¹. Centrala WIZO istniała do 1939 r. Jej ostatni znany adres to ul. Kopernika 1, pod który przeniosła się w listopadzie 1937 r.⁷²

W 1930 r. KKŻ i WIZO podjęły decyzję o współpracy na rzecz Palestyny⁷³. W związku z tym KKŻ propagowało migrację (alię) do Palestyny i wspierało projekty osadnicze, prawdopodobnie osiedla rolnicze, w jiszuwie – naczelną gałąź polityki syjonistycznej. Udzielało porad tym, którzy chcieli wyemigrować, a także użyczało środków na takie akcje pomocowe dla chaluców, jak: *Keren Kajetem*, *Keren ha-Jesod*, *Ezra* oraz *Matanot Ahawa* (finansując prezenty i pamiątki, a także paczki)⁷⁴. KKŻ zapewniało wsparcie szczególnie tym sekcjom WIZO, które angażowały się w działalność kulturową w Palestynie, np. największej młodzieżowej grupie halucowej w Palestynie i Polsce⁷⁵. Krzewiono również naukę hebrajskiego w kraju⁷⁶. Ponadto aranżowano wspólne zajęcia kulturalne i towarzyskie⁷⁷, jak wieczór chanukowy z WIZO czy kiermasz w 1936 r. zorganizowany przy współpracy z innymi stowarzyszeniami

⁶⁹ „Chwila” (20 grudnia 1930), nr 4216, s. 10–11.

⁷⁰ W styczniu 1939 r., na kilka miesięcy przed wybuchem II wojny światowej, wybranymi członkiniami prezydium WIZO były Ada Reichenstein, Betty Feuerman, Adela Steinhart i Bella Szar. Natomiast Bronisława Alles, Róża Aschkenas, Helena Lewin, Frederyka (Frieda) Langnas, Lunia Meisels i Lina Tann zostały wybrane na przewodniczące pozostałych sekcji WIZO we Lwowie. Por. „Chwila” (13 stycznia 1939), nr 7115, s. 8.

⁷¹ *Sprawozdanie roczne, „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich”...; Pamięci Róży Melzerowej...*, s. 2.

⁷² „Chwila” (22 października 1937), nr 6676, s. 9. Inauguracja odbyła się 30 października. *Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy)*, zdjęcie 140, [w:] Genealogy Indexer, <http://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/740/LW%C3%93W%20Wizo> [dostęp: 30 marca 2021]. Jednak w spisie książki telefonicznej z 1939 r. można przeczytać: WIZO, Związek Kobiet Żydowskich. „Chwila” (wyd. poranne, 30 kwietnia 1939), nr 7220, s. 13.

⁷³ Karłowa, *II-gi Zjazd Organizacji Kobietych...*

⁷⁴ „Chwila” (8 marca 1930), nr 3934, s. 12; (5 marca 1932), nr 4650, s. 9–10; (22 października 1937), nr 6676, s. 9; Karłowa, *II-gi Zjazd Organizacji Kobietych...*, s. 9. Poza *Matanot Ahawa* (hebr. Dary Miłości) pozostałe działania nie są szczegółowo wyjaśnione.

⁷⁵ *Sprawozdanie roczne, „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich”...*

⁷⁶ „Chwila” (22 października 1937), nr 6676, s. 9, 12.

⁷⁷ „Chwila” (5 grudnia 1931), nr 4561, s. 12.

WIZO z Galicji, Młodym WIZO⁷⁸ i Makabeą ze Lwowa, w którym udział wzięło 300 kobiet⁷⁹.

Inicjatywy edukacyjne, prowadzone przez KKŻ i przypuszczalnie we współpracy z lokalnym oddziałem WIZO, obejmowały promowanie dzieł literackich dla dzieci i młodzieży. Warto wspomnieć o procesie wydawniczym tej tzw. niskobudżetowej literatury, ponieważ od samego początku wspierały go galicyjskie syjonistki. W kwietniu 1930 r. KKŻ wydało serię tanich książek dla dzieci dostępnych za pośrednictwem sekretariatu KKŻ oraz księgarń w mieście⁸⁰. Ponadto, tylko w 1935 r., Wydawnictwo dla Dzieci i Młodzieży „Awiv” opublikowało 11 dzieł beletrystyki żydowskiej⁸¹. Poza tym w latach 1930–1935 KKŻ wydało 14 książek⁸² w języku polskim z gatunku literatury faktu i beletrystyki, w roku 1936 zaś memoriał na cześć Róży Pomeranc.

Koło współdziałało również z innymi kobiecymi organizacjami syjonistycznymi i żydowskimi kobiecymi organizacjami społecznymi. W 1931 r. KKŻ przy współpracy ze stowarzyszeniami: Centralny Komitet Opieki, Opuszczona Młodzież i Świetlica Klubu Żydowskich Dziewcząt Zawodowo Pracujących, założyło warsztat przy ul. Janowskiej 78 we Lwowie. Kształcono tam młode kobiety, kładąc nacisk na żydowską świadomość narodową, tradycję, wysoką etykę pracy i wartości moralne wiary żydowskiej⁸³. Oznacza

⁷⁸ Młode WIZO oraz WIZO spotykały się regularnie w świetlicy KKŻ. Por. „Chwila” (20 grudnia 1930), nr 4216, s. 10; (9 stycznia 1932), nr 4594, s. 12. Odnośnie do pracy zob.: „Chwila” (5 stycznia 1932), nr 4610, s. 18–19.

⁷⁹ „Chwila” (24 stycznia 1936), nr 6049, s. 9. W roku 1939 odbyło się zebranie sprawozdawcze komitetu w sprawie organizowania kiermaszu wiosennego w biurze *Keren Kajetem*, w którym współpracowały też stowarzyszenia kobiet WIZO, KKŻ, Związek Sióstr Emuna i Makabea, Emuna żeńska, Makabea żeńska i WIZO Młode. Por. „Chwila” (wyd. poranne, 30 maja 1939), nr 7248, s. 10.

⁸⁰ „Chwila” (11 kwietnia 1930), nr 3969, s. 10.

⁸¹ Ewa Wójcik, *Książka dla dzieci i młodzieży w ofercie wydawców Lwowskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 12 (2014), s. 19–37. Nie ma jednak dalszych informacji na temat autorów publikacji wymienionych w powyższym artykule. Te dotyczące wydawnictwa Awiv oparte są na ustaleniach Adiny Bar Or, badaczki hebrajskiej literatury dziecięcej z Europy Wschodniej. Por. też publikację o tytule *Wydawnictwo dla młodzieży „Awiv”*, wydaną przez KKŻ w roku 1930 [?], która zawiera prace różnych autorek i autorów.

⁸² Zob. przegląd dotyczący Koła Kobiet Żydowskich na stronie *WorldCat*: https://www.worldcat.org/search?q=ko%C5%82o+kobiet+z%CC%87ydowskich&fq=&dblist=638&qt=first_page [dostęp: 19 sierpnia 2021]. Dwie z wymienionych publikacji są błędnie przypisane, bo nie były drukowane w wydawnictwie KKŻ we Lwowie; również memoriał został wymieniany dwukrotnie.

⁸³ Por. Łapot, *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem...*, s. 126.

to, że KKŻ kontynuowało swoją działalność na polu pracy społecznej, którą rozpoczęło już w czasie I wojny światowej. Poszerzało istniejącą sieć lub intensyfikowało współpracę, koncentrując się na dzieciach, młodzieży i młodych kobietach, ponieważ brakowało wsparcia ze strony państwa, a ponadto sytuacja społeczna tych grup pogorszyła się jeszcze głównie z powodu kryzysu gospodarczego i antysemityzmu w latach trzydziestych.

Warto nadmienić, że KKŻ propagowało centralizację (lub organizację ponadregionalną⁸⁴) syjonistek w Małopolsce Wschodniej. Ewidentnie przyczyniło się do spotkania okręgowych delegatek z kobiecych organizacji syjonistycznych ze Stanisławowa oraz Kołomyi w marcu 1930 r. w budynku klubu związku kobiecego Rachelą w Stanisławowie⁸⁵.

Dygresja: feminizm i syjonizm

Od roku 1918 aż do 1939 w polskojęzycznej i jidyszowej prasie oraz czasopismach zauważalny był żydowski dyskurs feministyczny. Jak napisała Jolanta Mickutė:

kobiety z WIZO [w 1920 r.], oprócz swojej własnej trybuny, stworzyły forum dla Żydówek poprzez sieć jidyszowej oraz polskojęzycznej prasy oraz żydowskich publikacji [...] i wszczęły rozmowę z różnymi żydowskimi kobietami [...] pośród wielorakich polsko-żydowskich kultur⁸⁶.

Odnosiły się również do osiągnięć i działalności innych europejskich ruchów kobiecych⁸⁷. O związku między feminizmem a syjonizmem pisały działaczki syjonistyczne, które wskazywały na znikomy udział kobiet

⁸⁴ Współpraca między powyższymi organizacjami kobiecymi wydawała się skomplikowana. Rzeczywiście, kwestia powołania organizacji scalającej stowarzyszenia kobiece w Małopolsce Wschodniej, poddana przez WIZO, jak zauważyły to jej działaczki z Galicji, nie była mile widziana przez wszystkie kobiece organizacje żydowskie. Por. Karłowa, *Zjazd Kobiet Żydowskich...*; zob. też: „Chwila” (10 marca 1930), nr 3994, s. 10; (20 grudnia 1930), nr 4216, s. 10. Co ciekawe, na drugim zjeździe 13 grudnia 1930 r. WIZO we Lwowie ponownie wniosło postulat współpracy z organizacjami „neutralnymi”. „Chwila” (13 grudnia 1930), nr 4209, s. 9.

⁸⁵ „Chwila” (15 marca 1930), nr 3941, s. 13.

⁸⁶ Mickutė, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 81.

⁸⁷ Więcej na temat czasopism i dyskursu syjonistycznego w całej Polsce w: Paula E. Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representations of Women*, Washington 1995, 85; Mickutė, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 31–51; Joanna Lisek, *Feminist Discourse in Women's Yiddish Press in Poland*, „PaRDeS. Zeitschrift der Vereinigung für Jüdische Studien” (2010), nr 16, s. 93–116.

w ruchu syjonistycznym⁸⁸, co miało znaczenie w ograniczaniu aktywności politycznej kobiet⁸⁹.

Sojusz feminizmu z syjonizmem i jego dyskurs jest szczególnie widoczny w świeckim syjonistycznym tygodniku „Ewa” wydawanym w Warszawie, ale również w tubie WIZO „Głos Kobiety” we lwowskiej „Chwili”, w „Głosie Kobiety Żydowskiej” publikowanym na łamach krakowskiego „Nowego Dziennika”⁹⁰ i w dodatku dla kobiet w warszawskim „Nowym Przeglądzie”⁹¹. Trzy ostatnie gazety były największymi polskojęzycznymi dziennikami syjonistycznymi. Wydawcy „Ewy”, wśród których przeważały kobiety, zwracały się do świeckiej i akulturowanej, polskojęzycznej Żydówki oraz „uważały siebie za integralną część rozwijającego się żydowskiego nacjonalizmu i postępowego żydowskiego feminizmu”⁹². Powiązanie nacjonalizmu i feminizmu⁹³ miało jednak prowadzić do odrodzenia się Żydów jako wspólnoty oraz stworzenia zaangażowanej narodowo „nowej Żydówki”, która była

⁸⁸ Por. Hyman, *Gender and Assimilation...*, s. 83. Zob. m.in. opublikowaną w Warszawie w 1928 r. broszurkę Pui Rakowskiej *Di moderne frojen-bawegung*, w której autorka ubolewała nad nikłym zaangażowaniem kobiet. W podobny sposób argumentowały tę kwestię syjonistki z Galicji. Betty Feuerman pisała, że „niestety, jednak ciągle jeszcze wielkie masy kobiet żydowskich pozostają poza nawiasem pracy narodowej [syjonistycznej], za mało mamy jeszcze wyznaczyć naszych haseł i ideałów”. B. F. [Betty Feuerman], *Skromny ale wymowny jubileusz...*

⁸⁹ Upolitycznienie kobiet żydowskich było jednak ograniczone, ponieważ nie powierzano im stanowisk kierowniczych i nie były uznawane przez mężczyzn za potencjalnych przywódców; dotyczyło to również działaczek z He-Chaluc i ortodoksyjnego ruchu Mizrahi. Por. Hyman, *Gender and Assimilation...*, s. 67. Jak słusznie zauważył Gershon Bacon: „wyjaśnienia dotyczące braku udziału kobiet są ważne [...] [ale] nie mogą służyć jako substytut wnikliwych badań nad pracą tych kobiet, które brały udział w życiu politycznym i działalności organizacji”. Bacon, *Poland: Interwar...*

⁹⁰ Mickutė, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 31 i n. Co do krakowskiego „Nowego Dziennika” zob. badanie Karoliny Sierzputowskiej, *Syjonistki w walce o równouprawnienie. Analiza dodatku „Głos Kobiety Żydowskiej” publikowanego na łamach „Nowego Dziennika”, referat wygłoszony na konferencji online Kobieta żydowska – nowe badania i perspektywy badawcze*, Kraków, 26–28 kwietnia 2021.

⁹¹ Jolanta Mickutė, *Making of the Zionist Women: Zionist Discourse on the Jewish Woman's Body and Selfhood in Interwar Poland*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 28 (2013), nr 1, s. 151.

⁹² Ewa Plach, *Feminism and Nationalism on the Pages of “Ewa: Tygodnik” 1928–1933*, „Polin” 18 (2005), s. 243.

⁹³ Związek jest szczególnie dla ukraińskiego feminizmu w okresie międzywojennym w Polsce oraz dla osoby Mileny Rudnyckiej, przedstawicielki mniejszości ukraińskiej, posłanki na Sejm i przewodniczącej ukraińskiego ruchu kobiecego. Zob.: Irene Martyniuk, *Milena Rudnytska and Ukrainian Feminism: The Art of the Possible*, New York 1994; Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*, Edmonton 1988.

równa „nowemu Żydowi” i miała budować z nim syjonistyczną przyszłość⁹⁴. By uformować tę (wymagowaną) „nową Żydówkę przyszłości”, redaktorzy „Ewy” podejmowali debatę na temat zagadnień planowania rodziny (w tym dobrowolnego macierzyństwa⁹⁵), aborcji i współczesnej moralności seksualnej jako niezbędnej w kręgach żydowskich.

Kolejnym ważnym tematem pojawiającym się w gazecie od momentu jej pierwszego wydania w 1928 r. była kwestia prawa wyborczego dla kobiet w wyborach do kahałów w Polsce⁹⁶. W tym kontekście należy zauważyć, że charakter kahału, jak twierdzi Gershon Bacon, był „jednym z najgorętszych sporów życia politycznego żydostwa polskiego”⁹⁷ między rokiem 1919 a 1939. Mimo że poszczególne partie żydowskie poparły postulat równego udziału kobiet w wyborach do kahału, nie stanowiło to dla nich *casus belli*⁹⁸. Problem ten został zatem poruszony przez Żydówki i żydowskie organizacje kobiece. Uważały one mianowicie, że kahał mógłby reprezentować cały żydowski naród i być skutecznym, gdyby kobiety uzyskały doń prawa wyborcze. Pomimo tej ważnej debaty, która znalazła swoje odbicie w kobiecej prasie syjonistycznej poza Warszawą, a także w formie ulicznych protestów przeciw niesprawiedliwym warunkom wyborczym⁹⁹, Żydówki nie uzyskały praw wyborczych do kahału w II RP aż do wybuchu II wojny światowej¹⁰⁰. Należy jednak zauważyć, że kontekst debaty w „Ewie” i innych syjonistycznych dodatkach do gazet był zgodny z tymi postępowymi polskimi (i ukraińskimi) tubami prasowymi. Jak skomentowała to Eva Plach: „»Ewa« jest wymownym przykładem prób syjonizmu, by »znormalizować« żydowskie doświadczenie oraz [...] feminizm żydowskiej klasy średniej i wyższej”¹⁰¹. Warto nadmienić, że „Ewa” miała powiązania z polskim feminizmem, a jej redaktor naczelna była polską feministką. Niemniej jednak

⁹⁴ „Nowa Żydówka” była szeroko dyskutowana. Zob. Mickutė, *Making of the Zionist Woman...*, s. 142.

⁹⁵ Por. Plach, *Feminism and Nationalism...*, s. 250.

⁹⁶ Jak stwierdziła Joanna Lisek o prasie jidyszowej i roku 1922: „Żądanie udziału w wyborach do władz kahału wysunięte przez kobiety stało się głównym celem walki”. Lisek, *Feminist Discourse...*, s. 103.

⁹⁷ Bacon, *Poland: Interwar...*

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Por. Mickutė, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 31–34.

¹⁰⁰ Por. Plach, *Feminism and Nationalism...*, s. 241, 261. Jakub Appenzlak traktował wykluczenie kobiet z kahału w II RP jako przyczynę, z której feminizm żydowski był częściowo na etapie sufrażyzmu. Cyt. za: tamże s. 249.

¹⁰¹ Tamże, s. 261.

Paulina Appenzlak (1900–1976)¹⁰², redaktorka „Ewy”, twierdziła, że kobiety żydowskie cierpią „podwójne prześladowanie” w społeczeństwie: jako kobiety i jako Żydówki. Dlatego wyróżniały się spośród innych kobiet w Polsce w swojej walce o równouprawnienie. Żydówki nie mogły oczekiwać wsparcia swojej sprawy w polskich kampaniach feministycznych¹⁰³.

Co ciekawe, można dostrzec podobieństwa między polskim feminizmem a żydowskim syjonistycznym feminizmem, jeśli na przykład spojrzymy na obraz idealnej matki. Podobnie jak obowiązkiem *matki Polki* – zdrowej, polskojęzycznej katoliczki – zadaniem syjonistki była reprodukcja dla dobra narodu. Tak więc, jak pisała Jolanta Mickutė, oba obrazy spełniały podobną funkcję¹⁰⁴. Niemniej – feministyczne poglądy syjonistek zostały „zawłaszczony i podporządkowane żydowskiemu nacjonalizmowi”¹⁰⁵, podczas gdy polskie lub ukraińskie feministki wypowiadały się w imieniu swoich narodów. Jednak „w sferze politycznej [feministki-syjonistki] używały »społecznej« jako klucza do znacznego acz nieformalnego sprawowania władzy oraz do żydowskiej przestrzeni politycznej związanej z rolami generowymi, ponieważ miały ograniczony dostęp do polityki”¹⁰⁶.

„Głos Kobiet”: rezonans feminizmu

Jeśli spojrzymy na dyskurs feministyczny w „Głosie Kobiet”, dodatku do dziennika „Chwila” wydawanego we Lwowie przez WIZO (wśród dziennikarek były działaczki KKŻ, np. redaktorka tygodnika Betty Feuerman), stwierdzimy, że debata koncentrowała się na kwestii równości w stosunkach rodzinnych między mężczyznami a kobietami, a także w życiu publicznym oraz politycznym poprzez problem biernego i czynnego prawa wyborczego dla Żydówek w wyborach do kahału. Ponadto „Głos Kobiet” prowadził

¹⁰² Najnowsze badania dotyczące Appenzlak i jej działalnością zob.: Alina Molisak, *Paulina Appenzlak – w świetle dokumentu osobistego*, prezentacja na konferencji *Kobieta żydowska – nowe badania i perspektywy badawcze*, Kraków, 26–28 kwietnia 2021.

¹⁰³ Cyt. za: Plach, *Feminism and Nationalism...*, s. 249. Bardziej ogólne informacje na temat udziału kobiet w życiu politycznym w Polsce zob.: Anna Żarnowska, *Women's Political Participation in Interwar Poland: Opportunities and Limitations*, „Women's History Review” 13 (2004), nr 1, s. 57–68.

¹⁰⁴ Mickutė, *Making of the Zionist Woman...*, s. 150. Dyskurs o macierzyństwie bardzo łatwo się akomoduje. Postępowe i tradycyjne feministyczne poglądy na temat macierzyństwa istniały zarówno w polskich, jak i syjonistycznych ruchach kobiecych, i w obu ujawniały różnicę pokoleniową.

¹⁰⁵ Mickutė, *Modern, Jewish, and Female...*, s. 85.

¹⁰⁶ Tamże, s. 86. Zakładam, że „społecznej” u Mickutė oznacza sferę społeczną.

dyskusję dotyczącą uznania prac domowych wykonywanych przez kobiety, jak również ich zatrudnienia w Galicji i za granicą. W innych artykułach podejmowano też tematy ówczesnych ideałów edukacyjnych lub postaw międzynarodowych organizacji WIZO i Kobięcej Syjonistycznej Organizacji Ameryki „Hadassa”¹⁰⁷ wobec syjonizmu kobiecego w Europie Środkowo-Wschodniej. Zakładam zatem, iż dyskusja dotycząca praw politycznych i feminizmu na łamach „Głosu Kobiet” i „Chwili” wskazuje, że większość działaczek KKŻ i WIZO opowiadała się za równouprawieniem płci oraz politycznym wewnątrz społeczności żydowskiej¹⁰⁸. Betty Feuerman tak o tym pisała:

Dzisiaj już żadna kobieta nie powinna sądzić, że jej miejsce jest wyłącznie w kuchni i w pokoju dzieciennym. Życie przekonało nas o konieczności wystąpienia na szerszej arenie życia i o wielkich walorach natury kulturalnej i społecznej, które kobiet [sic!] w pracy rozwinąć mogą¹⁰⁹.

Możliwość zdobycia praw wyborczych zdaje się najbardziej dyskusyjnym tematem podejmowanym przez syjonistki w „Głosie Kobiet”. Z tego powodu – według szczegółowych raportów z wyborów w Małopolsce Wschodniej w 1928 r. – Żydówki były wyraźnie przynaglone do tego, by wykorzystać prawo głosu w wyborach do Rady Miejskiej we Lwowie¹¹⁰. Można jedynie zakładać, że związek kobiecy KKŻ działał też aktywnie politycznie poza tymi dyskusjami, ponieważ syjonistki były również zaangażowane w lokalną politykę we Lwowie. Wspomnieć należy chociażby Cecylię Kłafthen, kandydatkę syjonistów do Rady Miejskiej Lwowa w roku 1934 i 1939¹¹¹. W lipcu 1935 r. również delegatka Komisji Centralnej WIZO

¹⁰⁷ Zob.: Mira Katzburg Yungman, *Hadassah: American Women Zionists and the Rebirth of Israel*, Liverpool–New York 2014.

¹⁰⁸ „Chwila” (3 stycznia 1932), nr 4588, s. 9–10; Ada Reichenstein, *O dojście do pracy w żydowskich gminach wyznaniowych*, „Chwila” (19 kwietnia 1930), nr 3976, s. 9; Betty Feuerman, *Kobieta w życiu publicznym*, „Chwila” (23 sierpnia 1930), nr 4099, s. 9–10.

¹⁰⁹ B. F. [Betty Feuerman], *Przed X Konferencją Wizo w Genewie...*, s. 8.

¹¹⁰ „Chwila” (5 lutego 1928), nr 3188, s. 4; (25 lutego 1928), nr 3708, s. 10. Odnośnie do zebrania przedwyborczych, zgromadzenia kobiet oraz apeli o korzystanie z prawa wyborczego do Rady Miejskiej we Lwowie w roku 1939 zob. „Chwila” (wyd. poranne, 20 maja 1939), nr 7239, s. 8; (wyd. poranne, 17 maja 1939), nr 7230, s. 9; (wyd. poranne, 18 maja 1939), nr 7237, s. 10; L. M., *Z praw wynikają też obowiązki*, „Chwila” (wyd. poranne, 19 maja 1939), nr 7238, s. 9.

¹¹¹ Zob.: *Do Kobiety Żydowskiej!*, plakat, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych DŻS IK 2f, <https://polona.pl/item/do-kobiety-zydowskiej-inc-wyborczynnie-iv-okregu-pamietajcie-ze-jedyna-zydowska,MTexMzgznjA/0/#item> [dostęp: 15 maja 2021]; *Rada Miasta Lwowa (II Rzeczpospolita)*, [w:] *Wikipedia*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rada_Miasta_Lwowa_\(II_Rzeczpospolita\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rada_Miasta_Lwowa_(II_Rzeczpospolita)) [dostęp: 15 maja 2021].

we Lwowie kandydowała w wyborach do Zgromadzenia Okręgowego w okręgu wyborczym nr 71 z siedzibą we Lwowie jako przedstawicielka żydowskiej organizacji kobiecej tegoż miasta na równi z innymi polskimi stowarzyszeniami i jednym zrzeszeniem ukraińskim¹¹². Niestety jej imię jest nieznanne i nie wiadomo, czy jej kandydatura została wyłoniona. Twierdzą zatem, że feminizm stał się integralną częścią działalności KKŻ po 1918 r. i nie później niż w latach trzydziestych XX w. Czołowe syjonistki z Galicji były zaangażowane w dyskusję na temat relacji między płciami, równości oraz praw politycznych, kształtując w ten sposób syjonistyczny dyskurs feministyczny w międzywojennej Polsce i Europie Centralnej.

Konkluzja

Koło Kobiet Żydowskich było najstarszą i najdłużej działającą kobiecą organizacją syjonistyczną we Lwowie i bez wątpienia najważniejszą kobiecą organizacją syjonistyczną w Galicji. Koło zostało założone w 1908 r., kiedy Galicja była częścią monarchii Habsburgów, i działało nieprzerwanie w II Rzeczypospolitej Polskiej. Wybuch II wojny światowej w 1939 r., gdy Lwów i pozostałe tereny Małopolski Wschodniej znalazły się pod okupacją Armii Radzieckiej na mocy paktu Hitler–Stalin, doprowadził do gwałtownego zakończenia pracy KKŻ. Nie pojawiają się żadne informacje dotyczące jego działalności pod okupacją Armii Radzieckiej oraz po niemieckim ataku na Związek Radziecki i zajęciu Lwowa przez Niemców w czerwcu 1941. Wraz z Holokaustem i ludobójstwem Żydów we Lwowie oraz innych częściach dawnej Galicji ślady po wielu kobietach, które działały w KKŻ, zostały zatarte¹¹³.

Zgodnie z własną definicją stowarzyszenie oddawało się pracy „na polu kultury”, chociaż spektrum jego zaangażowania wskazuje, że opieka społeczna i edukacja były integralną częścią inicjatyw podejmowanych przed 1918 r. Ogólne ramy działalności KKŻ w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. obejmowały „pracę w teraźniejszości” i przygotowania do emigracji do Erec Izrael. „Praca w teraźniejszości” była od początku ważnym celem ruchu syjonistycznego w Galicji i wyznaczała wspólne zadania dla męskich i żeńskich organizacji syjonistycznych. W pewnych aspektach była

¹¹² „Lwowski Dziennik Wojewódzki” (20 lipca 1935), nr 13, s. 103, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/118243/edition/110831/content> [dostęp: 12 maja 2021].

¹¹³ Rachel Manekin, *L'viv*, [w:] *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Lviv> [dostęp: 13 czerwca 2021].

związana jednak przede wszystkim z płcią członkiń i beneficjentek KKŻ. Żydówki zajmowały się głównie sprawami kobiet i podejmowały działania na rzecz ich konkretnych potrzeb i tworzenia możliwości. Przez ostatnie dziesięć lat aktywności KKŻ łączyło działalność kulturową i charytatywną, wiążąc ją także z myślą feministyczną. Innymi słowy, do 1939 r. pozostawało syjonistyczną organizacją kulturalną, która promowała feminizm. Dla organizacji była to zmiana czy też, by posłużyć się słowami Gershona Bacona: „changes [...] were in the making” – zmiany, które były znaczące dla kobiet żydowskich w różnych obozach religijnych i politycznych w międzywojennej Polsce¹¹⁴.

Zrekonstruowanie historii Koła Kobiet Żydowskich – jednej z głównych kobiecych organizacji syjonistycznych w Galicji i międzywojennej Polsce – i jego dotychczas prawie zapomnianej działalności jest dopełnieniem obrazu syjonizmu, a także zaprzeczeniem pozornie marginalnej aktywności syjonistek, co ponadto sprzeciwia się „zmaskulinizowanej pamięci”¹¹⁵.

Tłumaczenie z języka angielskiego
Anna Nienartowicz

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee

Report. Information Service letter X. Poland. January 12, 1920, Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, Collection: 1919–1921. Records of the American Jewish Joint Distribution Committee – NY AR191921, folder: Poland General, January–May 1920, http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00017/NY_AR1921_03436.pdf [dostęp: 20 maja 2021].

Central Archives for the History of the Jewish People (CAHJP)

Pismo KKŻ do administracji miejskiej Lwowa, 16 marca 1931 r.

Pismo KKŻ do gminy żydowskiej we Lwowie, 28 lutego 1930 r.

Pismo w sprawie składu zarządu ZKŻ z lat 1936 i 1939.

Statut „Zrzeszenia Kobiet Żydowskich dla naprawy pracy kobiecej w Palestynie (W.I.Z.O)” z r. 1932.

¹¹⁴ Gershon Bacon, *One Jewish Street? Reflections on Unity and Disunity in Interwar Polish Jewry*, [w:] *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, red. Antony Polonsky, Hanna Węgrzynek, Andrzej Żbikowski, Boston 2018, s. 324–337, zwłaszcza s. 335.

¹¹⁵ Rachel Adler, *Engendering Judaism: An Inclusive Theology and Ethics*, Philadelphia 1988, s. 9.

The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem

Strona z zeznania Betty Feuerman złożonego przez Dinę Karl, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1547472&ind=1> [dostęp: 20 maja 2021].

Strona z zeznania Betty Feuerman złożonego przez jej siostrzenicę Annę Schalit Brenner, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=997787&ind=1> [dostęp: 20 maja 2021].

Central Zionist Archives (CZA)

sygn. Z2/423, sygn. L18/2553, sygn. L18/25531, sygn. KKL5/14321, sygn. F49/3116.

Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukraini, m. Lwiw (CDIAL)

f. 502, op. 1, spr. 3; f. 502, spr. 1; f. 338, op. 1, spr. 684.

Mickutė Jolanta, *Modern, Jewish, and Female: The Politics of Culture, Ethnicity, and Sexuality in Interwar Poland, 1918–1939* (rozprawa doktorska), Indiana University in Bloomington, Bloomington 2011.

Yungman Mira, *Wywiad z Rina Axelbrad*, Tel Awiw, 7 lutego 2019 r., archiwum autorki.

2. Źródła opublikowane

Prasa

„Chwila” 1925–1939.

„Die Welt” (1910), nr 10.

„Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift” 23 (1916); 33 (1916); 33 (1917).

„Jewish Telegraphic Agency” (7 listopada 1939).

„Lwowski Dziennik Wojewódzki” (20 lipca 1935), nr 13.

„Przegląd Społeczny. Miesięcznik poświęcony zagadnieniom pracy społecznej i opieki nad dzieckiem” 10 (1936), nr 7–8.

„Przyszłość” (1897), nr 6.

„Wschód” (1908), nr 2.

Inne źródła drukowane

Michalewicz Norbert, *Opieka społeczna we Lwowie*, Lwów 1939.

Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej, Komitet Polski Międzynarodowego Kongresu Opieki nad Dzieckiem, Warszawa 1928.

Pamięci Róży Melzerowoy, Koło Kobiet Żydowskich, Lwów 1936.

Rakowska Pua, *Di moderne frojen-bawegung*, Warsze 1928.

Sprawozdanie Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie za lata 1915, 1916, 1917 i 1918, Towarzystwo Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie, Lwów 1919.

3. Opracowania

- Adler Rachel, *Engendering Judaism: An Inclusive Theology and Ethics*, Philadelphia 1988.
- Bacon Gershon, *One Jewish Street? Reflections on Unity and Disunity in Interwar Polish Jewry*, [w:] *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, red. Antony Polonsky, Hanna Węgrzynek, Andrzej Żbikowski, Boston 2018.
- Bacon Gershon, *The Missing Fifty-Two Percent: Research on Jewish Women in Interwar Poland and Its Implications for Holocaust Studies*, [w:] *Women in the Holocaust*, red. Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, New Haven–London 1998.
- Bohachevsky-Chomiak Martha, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*, Edmonton 1988.
- Gaisbauer Adolf, *Davidstern und Doppeladler: Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882–1918*, Wien 1988.
- Gelber Nathan M., *Toldot ha-tenua ha-cijonit be-Galicja: 1875–1918*, Jeruzalajim 1958.
- Hirsch Dafna, *Gender and Ethnicity in the Zionist Nation-Building Project: The Case of Hannah Helena Thon*, „Ethnic and Racial Studies” 34 (2011), nr 2.
- Hüchtker Dietlind, *Geschichte als Performance: Politische Bewegungen in Galizien um 1900*, Frankfurt am Main–New York 2014.
- Hyman Paula E., *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representations of Women*, Washington 1995.
- Katzburg Yungman Mira, *Hadassah: American Women Zionist and the Rebirths of Israel*, Liverpool–New York 2014.
- Kozińska-Witt Hanna, *Jüdische Stadtdeputierte in der Zweiten Polnischen Republik*, Göttingen 2021.
- Leszczawski-Schwerk Angelique, „Die umkämpften Tore zur Gleichberechtigung“: *Frauenbewegungen in Galizien (1867–1918)*, Wien 2015.
- Leszczawski-Schwerk Angelique, *Róża Pomeranc-Melcer(owa) (1873–1934): Eine galizische Zionistin und die erste jüdische Politikerin in der Zweiten Polnischen Republik*, „Bet Debora Journal” (2018), nr 4.
- Lisek Joanna, *Feminist Discourse in Women’s Yiddish Press in Poland*, „PaRDeS. Zeitschrift der Vereinigung für Jüdische Studien” (2010), nr 16.
- Literatura polsko-żydowska 1861–1918. Antologia*, red. Zuzanna Kołodziejka-Smagała, Maria Antosik-Piela, Kraków 2017.
- Łapot Mirosław, *Cecylia Kłafien (1881–194?) – pionierka żydowskiego szkolnictwa zawodowego we Lwowie i w Małopolsce w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polsko-Ukraiński. Kształcenie Zawodowe: Pedagogika i Psychologia” 13 (2011).
- Łapot Mirosław, *Róża Pomeranz-Melzer (1872–1934) – działaczka społeczna na rzecz dziecka żydowskiego*, [w:] *Edukacja w dobie przemian kulturowych. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Januszowi Szułkiemu*, red. Kazimierz Rędziński, Mirosław Łapot, Częstochowa 2009.
- Łapot Mirosław, *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939)*, Gliwice 2011.

- Łapot Mirosław, *Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym w Galicji w XIX i na początku XX w. (do 1914 r.)*, „Pedagogika” (2004), nr 13.
- Martin Sean, *For the Good of the Nation: Institutions for Jewish Children in Interwar Poland. A Documentary History*, Boston 2018.
- Martyniuk Irene, *Milena Rudnytska and Ukrainian Feminism: The Art of the Possible*, New York 1994.
- Mendelsohn Ezra, *Zionism in Poland: The Formative Years 1915–1926*, New Haven 1981.
- Mickutė Jolanta, *Making of the Zionist Women: Zionist Discourse on the Jewish Woman’s Body and Selfhood in Interwar Poland*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 28 (2013), nr 1.
- Oppenheim Israel, *The Struggle of Jewish Youth for Productivization: The Zionist Youth Movement in Poland*, New York 1989.
- Plach Ewa, *Feminism and Nationalism on the Pages of “Ewa: Tygodnik” 1928–1933*, „Polin” 18 (2005).
- Rozenblit Marsha L., *Zionism in Habsburg Austria and Its Successor States*, [w:] *World Regional Zionism: Geo-Cultural Dimensions*, vol. 1: *Eastern and Central Europe*, red. Allon Gal, Jerusalem 2010.
- Schlöffel Frank, *Heinrich Löwe: Zionistische Netzwerke und Räume*, Berlin 2018.
- Tzur Eli, *Before Darkness Falls: Hashomer Hatzair in Poland and Galicia 1930–1940*, Sede Boquer 2006.
- Wójcik Ewa, *Książka dla dzieci i młodzieży w ofercie wydawców lwowskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 12 (2014).
- Wrobel-Bloom Magdalena M., *Social Networks and the Jewish Migration between Poland and Palestine, 1924–1928*, Frankfurt am Main 2016.
- Żarnowska Anna, *Women’s Political Participation in Interwar Poland, Opportunities and Limitations*, „Women’s History Review” 13 (2004), nr 1.

4. Źródła internetowe

- Bacon Gershon, *Poland: Interwar*, [w:] *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/poland-interwar> [dostęp: 6 maja 2021].
- Centr profesijnoho rozvytku pedahocicznych pracivnykiw m. Lwowa, <http://nmco.osvitalviv.com.ua> [dostęp: 2 października 2021].
- Do Kobiety Żydowskiej!*, plakat, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych DŹS IK 2f, <https://polona.pl/item/do-kobiety-zydowskiej-inc-wyborczynnie-iv-okregu-pamietajcie-ze-jedyna-zydowska,MTCxMzgzNjA/0/#item> [dostęp: 15 maja 2021].
- Dom Koła kobiet żydowskich im. Róży Mieltzerowej [sic!], plac Strzelecki 4 we Lwowie (1925)*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lw%C3%B3w,_Dom_Ko%C5%82a_kobiet_%C5%BCydowskich.jpg [dostęp: 20 maja 2021].
- Jewish Women’s Associations in Lviv 1925–1939 and WIZO 1929–1939*, [w:] Virtual Shtetl, Polin: Museum of the History of Polish Jews, <https://sztetl.org.pl/>

- en/towns/l/703-lwow/101-organizations-and-associations/81027-jewish-womens-association-lviv-19251939-and-wizo-19291939 [dostęp: 30 marca 2021].
- Koło Kobiet Żydowskich*, https://www.worldcat.org/search?q=ko%C5%82o+kobiet+z%C5%87ydowskich&fq=&dblist=638&qt=first_page [dostęp: 19 sierpnia 2021].
- Leszczawski-Schwerk Angelique, *Cecilia Kłafien*, [w:] *Encyclopedia: Jewish Women's Archive*, <https://jwa.org/media/cecilia-klaften> [dostęp: 24 czerwca 2021].
- Łętocha Barbara, „*Chwila*”: *Gazeta Żydów lwowskich*, <http://www.Lwów.com.pl/rocznik/chwila.html> [dostęp: 3 maja 2021].
- Manekin Rachel, *L'viv*, [w:] *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Lviv> [dostęp: 13 czerwca 2021].
- Rada Miasta Lwowa (II Rzeczpospolita)*, [w:] *Wikipedia*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rada_Miasta_Lwowa_\(II_Rzeczpospolita\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rada_Miasta_Lwowa_(II_Rzeczpospolita)) [dostęp: 15 maja 2021].
- Sierżputowska Karolina, *Syjonistki w walce o równouprawnienie. Analiza dodatku „Głos Kobiety Żydowskiej” publikowanego na łamach „Nowego Dziennika”, referat wygłoszony na konferencji online Kobieta Żydowska – nowe badania i perspektywy badawcze*, Kraków, 26–28 kwietnia 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=MFRr04BAUgo> [dostęp: 25 października 2021].
- Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy)*, zdjęcie 140, [w:] *Genealogy Indexer*, <http://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/740/LW%C3%93W%20Wizo> [dostęp: 30 marca 2021].
- Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy)*, zdjęcie 699, [w:] *Genealogy Indexer*, <https://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/699/Kobiet%C5%BCydowskich%20Ko%C5%82o> [dostęp: 2 maja 2021].
- Związek Kobiet Żydowskich we Lwowie oraz „WIZO”*, [w:] *Virtual Shtetl, Polin: Museum of the History of Polish Jews*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/703-lwow/101-organizacje-i-stowarzyszenia/81027-zwiazek-kobiet-zydowskich-we-lwowie-oraz-wizo> [dostęp: 30 marca 2021].

Angelique Leszczawski-Schwerk

Leibniz-Institut für jüdische Geschichte und Kultur – Simon Dubnow

Leipzig

schwerk@dubnow.de

